

על אודות החוק החדש להבניית שיקול הדעת השיפוטי בענישה

עפר ברטל¹

בארצות הברית לקבוע את ה-sentencing guidelines. כללים פדראליים אלה נחקקו בשנת 1984 ואומצו על ידי מדינות רבות בתוך כשלוש שנים. במהרה עלה מספר האסירים הפליליים בארצות הברית פי שבע! (ממאתיים אלף בשנות השבעים, עד מליון ארבע מאות אלף בתחילת המאה העשרים ואחת).

הכללים הפדראליים מפורטים בטבלאות בנות עשרות עמודים, אשר מפרטות נסיבות אינספור ומולן עונש מומלץ. שופט רשאי לסטות מן העונש, אך עליו להסביר סטייה זו בהרחבה. כתוצאה מכך, הוחמרה הענישה בכל רחבי ארצות הברית - אך הפגיעה לא פחתה באופן ניכר, כפי שקיוו.

בשנת 2005, קבע בית המשפט העליון של ארצות הברית (פרשת Booker), כי הכללים הפדראליים, ככל שהם מתיימרים לחייב את בתי המשפט, סותרים את התיקון השישי לחוקת ארצות הברית, שעניינו הגינות ההליך הפלילי. לכן נקבע כי סעיף החוק שהופך את הכללים למחייבים - בטל. עם זאת, נקבע כי הכללים יהיו מנחים, ואכן שופטים רבים ברחבי ארצות הברית ממשיכים לעשות בהם שימוש ככאלה.

הפוליטיקאים הארצישראלים, התקנאו בחבריהם האמריקאים ובכללים שיגרמו להאחדת והחמרת הענישה. פסיקתו של בית המשפט העליון האמריקאי לא ריפתה את ידיהם. בימים אלה נכנס לתוקפו תיקון 113 לחוק העונשין שקבעה הכנסת בנושא הבניית שיקול הדעת השיפוטי בענישה².

כותרות רבות בישרו על בוא "האביב" גם למדינת ישראל. יחד עם זאת, עיון בחוק החדש על סעיפיו הרבים, מעלה כי בפועל מדובר בחקיקה עקרה, שאין בה משמעות רבה - למרות ריבוי סעיפיה. אשר היה הוא שיהיה (כמעט).

החקיקה היא תוצאה (בין היתר) של דין וחשבון "זעדת גולדברג"³ ושל דיונים רבים בכנסת. במסגרת דיונים אלה נדרשו איזונים בין הדרישות השונות של המחוקקים, אנשי המשפט והחוקרים שנלוו אליהם.

הנבואה ניתנה לשוטים וכותב שורות אלה מקווה כי אין הוא מננה עליהם. לכן ניתן להסתייג ולומר, שהעמיד ילמדנו אם

שופט בדימוס גילה את אוזניו, שפעם, עת היה צעיר לימים על כס השיפוט, הוא הזמן לכנס של שופטים עם שר המשפטים דאז, מר שמואל תמיר ז"ל. השר גאם בפני השופטים הנכבדים ואמר להם כי עבירות מסוימות הן מכת מדינה ומשום כך - יש להחמיר בענישה בגינם באופן מיוחד.

לאחר הדברים האלה, ביקש את רשות הדיבור נשיא בית המשפט המחוזי דאז ובלשונו הצירית אמר להם, כי כל חייו רצה להיות ציפור חופשייה. ציפור שיכולה לציץ ולצפצף על כל שהיא רוצה. לדבריו - שופטים אינם תלויים בדבר, או באיש. הם ציפורים חופשיות ולכן הוא מציע לצפצף על "הנחיותיו" של השר ולקבוע לנאשמים עונשים הולמים לפי דעת השופטים... מדי פעם בערבי שבת, נסובה השיחה על אודות עונש קל במיוחד שהטיל בית משפט על עבריין כבד, אשר הופיע בכתבה שפורסמה בעיתון. הכל אז מהנהנים בהסכמה וקובעים כי שופטינו רחמנים בני רחמנים הם והחברה סובלת מכך, שעבריינים מסוכנים מהלכים בינינו ועשויים חו"ח לגרום לנו לנזק רב.

אף לא אחד מהדוברים, טורח לקרוא את גזר הדין, או להבין מה היו הנימוקים לאותו עונש קל. חזקה שאם הגיעה הפרשה לעיתון - עניין לנו כנראה בנסיבות יוצאות דופן, אשר הן הסיבה לעונש הקל והיוצא מן הכלל, שהוטל באותו מקרה.

לאט לאט, במשך השנים, השתרשה לה הדעה, לפיה ראוי לענישה שתהיה אחידה, ראוי שעונש לא יהיה תוצאה של מזל ותוצאה של זהות השופט שקיבל תיק זה דווקא.

עבריינים מפחידים אותנו בכל העולם. הם רעים, אכזריים, אלימים, אינם שולטים ביצריהם ומסכנים את כולנו. מצידה של רוב האוכלוסייה - ראוי לאותם אנשים, שיישבו בבתי סוהר ולא יהלכו בינינו. ראוי לכן להענישם בחומרה ולדאוג להרחיקם מאיתנו ככל האפשר.

הפוליטיקאים נוהים אחר דעת הקהל ורוצים לצמצם את שיקול הדעת של השופטים. הם אינם סומכים עליהם, שיידעו להלום את המעשה העבריין בעונש ראוי. כפי הנראה, במטרה להחמיר בענישה ולגרום לאחידות שלה, החליטו המחוקקים

1 ע"ד עפר ברטל מתמחה במשפט פלילי ועבירות צווארון לבן; ברטל, כהן, עורכי דין - <http://bartal-law.co.il>

2 בועז סנגר, "מי מעוניין במאסרים מרובים וממושכים יותר? על הצעת חוק העונשין (תיקון: הבניית שיקול הדעת השיפוטי בענישה)", תשס"ה-2005, עלי משפט ה 247, 263-261 (תשס"ז); בועז סנגר, "מי מעוניין במאסרים מרובים וממושכים יותר?", עורך הדין, גיליון 59 (2006).

עוד אני סבור, כי בתי משפט ימשיכו להעניש "מהבטן" ולאחר שיקבעו את העונש המתאים לנאשם שבפניהם (על פי תחושתם והחוש המשפטי שלהם), יטרחו להסביר אותו באמצעות סבך סעיפיו של התיקון. במשעול הסבך שמתווה החוק, הם ילכו אחרי ההחלטה ולא במהלך גיבושה. אי לכך - סעיפי החוק לא ישפיעו על רמת הענישה.

לא תשפיע בכירות הערכים שנקבעה (לדעתם של לרנאו, שרון ואף השופט קובו) בחוק ולא ישפיע מתחם העונש ההולם. לא ישפיע סדר סעיפיו של החוק והעובדה שראשית קובע השופט (לכאורה) את מתחם העונש ההולם לעבירה ולנסיבותיה ורק לאחר מכן (כביכול) הוא משקלל גם את הערכים והשיקולים האחרים (כגון הרתעה, שיקום וכיוצא באלו).

הסתכלות כזו על מלאכת השיפוט, היא הסתכלות מתמטית ולא פילוסופית-משפטית. השופט יכול על נקלה לשנות את מתחם העונש ההולם שוב ושוב - בלכתו במשעול המפותל שמוליכים אותו בו סעיפיו של החוק. כל שופט מצוייד במעבד תמלילים, אשר לא ישאיר עקבות וזכר, למספר הפעמים בהן שינה את מתחם העונש ההולם, שאמור היה (לפי לשון החוק) לקבוע בראשית החלטתו.

לפני שנים הרבה, זכיתי להיות המתמחה של עורכת הדין (לימים כבוד השופטת) נירה לידסקי ז"ל והשתרכתי אחריה באולמות משפט רבים ומגוונים. ערעור היה קבוע לנו בבית המשפט העליון, על עונשו של עבריין ידוע. לקראת הדיון, כדרכם של המתמחים החרוצים, אספתי מן הגורן ומן היקב "תקדימים" רבים בנושא העונש. חשבתי לסייע בכך למאמנת המוכשרת שלי, להציג כראוי את הערעור ולטעון שבמקרה שלנו - ראוי להקל בעונש של לקוחנו רב המעללים.

לא אשכח כיצד הנשיא (דאז), כבוד השופט שמגר, הדף את ערימת התקדימים שהגשתי לו לצידו של השולחן, באומרו - כי כאשר בעונש אנו דנים, אין לך תקדים מנחה או מחייב. כל מקרה ונסיבותיו הוא הפטיר לעברי, אין לך בעולם מקרה שהוא זהה לחברו. ראיתי כיצד כל מעשה ידיי במשך הימים האחרונים מוסט אל שולי השולחן ולא חוזר למרכזו.

מאז למדתי שיעור חשוב - גזירת עונש היא לעולם תהליך שונה לחלוטין מהכרעה בדיון. עונש הוא תהליך של חקירת המקרה ועובדותיו לפרטי הפרטים וכן נסיבותיו האישיות של הנאשם. עונש הוא רגשי ולא שכלי. הגיון יש בו - אך במנות קטנות יחסית. סעיף 40 לחוק המתוקן, אשר קובע את מטרת התיקון, אינו מכריע בין השיקולים השונים, אלא קובע כי הענישה תמשיך להיות אינדיבידואלית - "... כדי שבית המשפט יקבע את העונש המתאים לנאשם בנסיבות העבירה". אשר היה הוא שיהיה. המחוקק קובע (בסעיף 40 לחוק) כי בית המשפט יקבע את

צופן התיקון לחוק בחובו הפתעות. כבר חזינו בעבר, כיצד בית המשפט העליון יודע "לעקר" דבר חקיקה מכוונת המחוקקים (בניגוד ל"כוונת המחוקק" - כמושג משפטי) וכיצד הוא יודע לטעת בו כוונה כזו, מקום שהייתה נעדרת ממנו לחלוטין.

אני ער לכך, שהכותבים המכובדים ממני, כבוד השופט ד"ר עמי קובו וכן ד"ר חגית לרנאו ועו"ד ישי שרון, שמאמריהם בנושא זה התפרסמו בגיליון הקודם של "הסניגור", סבורים אחרת. דעתם היא, שהחוק מביא בכנפיו חידושים רבים, אשר ישפיעו באופן ניכר על הענישה בבתי המשפט. אין דעתי כדעתם.

שופטים רבים היושבים לדיון, מגלים את אוזנינו לא אחת, כי מלאכת הענישה קשה להם שבעתיים ממלאכת הכרעת הדין. ההורים בינו יודעים אל נכון - עד כמה קשה להם להעניש את ילדיהם הקטנים וכמה הם מנסים להתאים את העונש ל"עבירה" של ילדיהם.

המעמד בו אדם בשר ודם קובע עונש של שלילת חירות לאחיו בן האנוש - קשה מאד לשופטים ולכל אדם באשר הוא אדם. דומה שכאשר שופט פוסק מלגשת בחרדת קודש למלאכת הענישה, הגיעה כנראה העת מבחינתו לעזוב את כס השיפוט.

הח"מ יוצא ובא באולמות בתי המשפט, במשך יותר מעשרים השנים האחרונות. למדתי בתקופה זו, שהעונש בא "מהבטן" ולא מהראש והוא תוצאה של איזונים וחוש משפטי, שנצבר במשך שנים.

השופט משקלל גורמים רבים הכרתיים ותת הכרתיים, "מערבב" אותם יחדיו על פי תכונותיו, התינוך שקיבל, תרבותו ואמונותיו ומנפיק עונש.

כיוון שכך - יגזור כל שופט עונש אחר מחברו. בא תיקון זה לחוק ומבקש לגרום לאחידת הענישה בין השופטים. לדעתי, זו התיימרות שגויה לחלוטין. לא רק ענישה שונה משופט לרעהו. יש ששופט אחד יזכה ושני ירשע, על פי אותה מערכת עובדות ממש. כל זאת, למרות שמלאכת ההרשעה מובנית הרבה יותר, נסמכת על סעיפי חוק רבים וכן על פילוסופיה משפטית ופרשנית נלמדת וידועה היטב.

אם כך הדברים בנוגע לשאלת ההרשעה - לא כל שכן, יהיה זה המצב באשר לענישה. חקיקתם של סעיפים נוספים בעניין זה לא תשנה כהוא זה, בייחוד כשעסקינן בלשון שאינה מכריעה, אלא יוצרת סבך של איזונים רבים בין ערכים וגישות מנוגדות.

מדוע יש להעדיף את האחידות בענישה, על פני מגוון של דעות? הרי הדרך בה מתפתחת הפסיקה ומתפתחים רעיונות פילוסופיים ומשפטיים, היא באמצעות הבעת עמדות שאינן מקובלות ואינן מצויות דווקא במסגרת הנהוג והמצוי? למה שלא נעודד את שופטינו להביע עמדה עונשית חופשייה ולא נכבול אותם בכבלים אין קץ?

3 United States v. Booker, 543 U.S. 220 (2005)

4 חוק העונשין (תיקון מס' 113), התשע"ב-2012; ס"ח 2330, 10.1.2012.

5 הוועדה לבחינת דרכי ההבניה של שיקול הדעת השיפוטי בגזירת הדין (1997).

בתוך המתחם), הן לקולא והן לחומרא. מתוך כך נשאלת השאלה - למה למנות כל כך הרבה שיקולים, אם יש ממילא לבית המשפט סמכות להוסיף, להוריד או לסטות מהם? סעיף זה "עוקף" הלכה למעשה את כל דבר החקיקה, ובעזרתו יוכל כל שופט לסטות מכל סולם הערכים שבחוק על נקלה.

החוק אינו קובע לדעתי איזה משיקולי הענישה עדיף על משנהו. האם בנוקבו במילה "הולם" מתכוון המחוקק לכך שעיקרון הגמול, על פי תפישת עמנואל קנט⁶, הוא שישלם בכיפה, או שמא עקרונות אחרים? האם עקרון ההלימה זה לגמול או שונה ממנו?

הכותבים המכובדים מביעים עמדה ברורה, על פיה הגמול וההלימה אינם זהים. לרנאו ושרון אף מרחיקים לכת - בקובעם מדרג שלם של ערכים שקבע לדעתם המחוקק.

בכל הקשור לגמול - דעתי כדעתם. הגמול אינו מופיע בלשון החוק, למרות ששופטי ישראל הרבו לעשות בו שימוש במשך השנים. אות היא וסימן שלא בכדי כך. אף המפרשים שלומדים את כוונת החוק מתוך נוסחו - לא יוכלו להתגבר על חוסר זה.

בכל הקשור לדירוג הערכים ביניהם - אין דעתי כדעתם. סעיף 40ב למשל, מלמד אותנו, כאמור, שבמקרים המתאימים - יוכל כל שופט להעדיף ערכים אחרים על פני חבריהם, שלא כשאיפת המחוקק. מעבר לכך, העובדה שאין חובה בחוק לקבוע מתחם הולם אחיד לעבירות מסויימות ולנסיבות ספציפיות, מלמדת אותנו שהמתחם הולם משתנה בתלות בכל מקרה נתון. אות היא וסימן, שאין הכרעה ערכית ממשית, ואם יש כזו - היא נעדרת כל משמעות מעשית.

החוק אינו קובע (וטוב שכך) איזו שיטה פילוסופית הוא מעדיף על פני חברותיה, ככל שמדובר בענישה. למשל, האם הוא נותן את הבכורה לדבריו של מישל פוקו, לפיהם השלטון מעניש כדי להפגין את כוחו העודף על האזרח, או שמא כדי להשיג משמעת וצייתנות?⁷

במקומות רבים בחוק אנו מוצאים משפטים שאינם מובנים די צורכם. כך למשל סעיף 40(ד), אשר קובע כי: "... הודה הנאשם בעובדות כתב האישום, בין לאחר שמיעת הראיות ובין לפני כן, יכלול כתב האישום שבו הודה את כל העובדות והנסיבות הקשורות בביצוע העבירה".

האם משמעות הדברים היא, שלא ניתן לטעון לנסיבות נוספות מעבר לכתוב בכתב האישום? האם יש להוכיח כעת כל נסיבה נטענת כזו? האם על התביעה להרחיב כעת בניסוח כתבי האישום ולא להסתפק בניסוח יבש של העובדות בלבד? האם

מתחם העונש ההולם את העבירה ויהיה רשאי לסטות ממנו בתנאים המופיעים בחוק.

יחד עם זאת, סעיף 40ט, קובע כיצד יקבע בית המשפט את מתחם העונש ההולם: על פי תכנון העבירה, חלקו היחסי של הנאשם, הנזק שהיה צפוי להיגרם, הנזק שנגרם בפועל, הסיבות לעבירה, יכולתו של הנאשם להבין מה עשה, יכולתו להימנע ממנה ומידת השליטה שלו על מעשיו, מצוקתו הנפשית, אם התעלל בו מושא העבירה, הקרבה של מעשיו לאחד הסייגים לאחריות הפלילית, אכזריות, ניצול, והתעללות שיש בעבירה וכו'. כל אלה נסיבות בהן עושים בתי המשפט שימוש ארוך שנים, באשר לקביעת העונש ההולם את ביצוע העבירה. החוק "מרשה" לבית המשפט בקביעת העונש המתאים (בתוך מתחם העונש ההולם), גם להתחשב בנסיבות שאינן קשורות בעבירה (סעיף 40ג) אשר מפנה לסעיף 40יא), כגון: פגיעת העונש בנאשם, במשפחתו, הנזקים לנאשם, חזרתו למוטב, תיקון תוצאות העבירה, שיתוף פעולה עם הרשויות, התנהגות חיובית בעברו, נסיבות חיים קשות, התנהגות הרשיוות, חלופי הזמן ועברו הפלילי של הנאשם.

כל מי שלימד אי פעם קטגוריה או סנגוריה על נאשמים - צריך לתהות בקוראו את סעיפי החוק: מה הועילו חכמים בתקנתם? מה חידשו לנו במילות החוק? הרי כל אלה הן נסיבות ושיקולים ששוקלים בתי המשפט מאז קום המדינה.

כיצד שונים שיקולים אלה מהשיקולים (הכלליים) שפיתחו בתי המשפט בעקבות סעיף 35 לחוק העונשין, על פיו: "בית המשפט שהרשיע אדם בשל עבירה, רשאי להטיל עליו כל עונש אשר אינו עולה על העונש שנקבע בדין באותה עבירה?" החוק אינו קובע במספרים או בטבלאות מהו אותו "מתחם עונש הולם", אשר מהווה את נקודת המוצא ל"עונש המתאים" שיוטל על העבריין, וטוב שכך. יחד עם זאת, השופט קובו במאמרו⁸ סבור, כי בעבירות "רוטיניות" (כדבריו) יקבע בית המשפט העליון ברבות הימים מתחמים של עונשים הולמים, אשר יתרמו לאחידת הענישה בעבירות אלה.

אין דעתי כדעתו. אני סבור כי אין עבירות שהן רוטיניות ואין נסיבות כאלה בנמצא. כל עבירה ונסיבותיה, כל עבריין ונסיבותיו, מסוכן מכך - מה הועילו חכמים בהוציאם את עונשי המוצא שחישבו המחוקקים לצרף לנוסח החוק, אם בית המשפט העליון ימציא לנו מתחמי מוצא כאלה?

אם לא די בכל אלה, סעיף 40ב "מספר" לנו, כי בית המשפט רשאי לשקול נסיבות נוספות משל עצמו (בין נסיבות הקשורות בביצוע העבירה לשם קביעת מתחם העונש ההולם, ובין נסיבות שאינן קשורות בביצוע העבירה לשם גזירת העונש המתאים

6 עמי קובו, "פירוש לתיקון מס' 113 לחוק העונשין בעניין הבניית שיקול הדעת בענישה", **הסינגור**, גיליון 183 (יולי 2012); חגית לרנאו וישי שרון, "שמונה הכרעות ערכיות בחקיקת חוק הבניית שיקול הדעת השיפוטי בענישה", **הסינגור**, גיליון 183 (יולי 2012).
7 בעמ' 6.

ליבם של השופטים בשלב הענישה, בטרם כניסת התיקון לתוקף. שרירות לב הייתה ותהיה ואינה קשורה למילות התיקון. גם לאחר התיקון - קובע כל שופט את מתחם העונש ההולם ואת העונש המתאים. העובדה שיהיה חייב לעשות כן כעת במילים רבות יותר - אינה משנה את המצב הבסיסי, שאלה ממשיכים להיקבע על ידו, בין בשרירות ובין ברגישות.

כפי שכבר צוין, ארצות הברית של אמריקה ניסתה להאחיד ולהבנות את הענישה. במשך שמונה עשרה שנה (בין השנים 1987 ל-2005), הענישו השופטים הפדראליים שם על פי טבלאות ענישה, אשר היו בעלות מעמד מחייב לפי חוק. הם הטילו עונשים אחידים - אך לא אנושיים. הם הגדילו את מצבת האסירים פי שבע! למרות זאת, הפשיעה לא מוגרה. הם הגדילו את תקציבי הבינוי של בתי הכלא - אך לא השיגו את מטרות הענישה כפי שקיוו.

כאמור, בית המשפט העליון האמריקאי קבע כי הבניה מחייבת של שיקול הדעת, במאפיינים שנלוו לה בחקיקה הפדראלית, אינה חוקתית. בכך הוא קבע למעשה כי הפוליטיקאים אינם יכולים "לשלוט" באופן מחייב בשיקול הדעת השיפוטי, וכי שיקול הדעת צריך להישמר, בכל הקשור לענישה. מאז פסיקה זו, טבלאות הענישה רק מנחות את השופטים.

חקיקת החוק בישראל מעלה חשש, שמא גם בכוונתם של הפוליטיקאים כאן להוסיף לו בעתיד טבלאות של עונשים הולמים (בדומה לזה שאקדח שמונח במערכה הראשונה - יירה במערכה האחרונה), שאחרת - אין בחוק דבר משמעותי. כל שיש בו, הוא הפיכת תהליך גזירת הדין לקשה ומסורבל יותר וחסין פחות בפני ערעור.

כותב שורות אלה, מעדיף לחיות במקום שבו השופטים הם ציפורים חופשיות. במקום שבו הציפורים יכולות לעמוד על העץ ולצפצף על הפוליטיקאים ועל המלצותיהם העונשיות. לצפצף על תגובות התקשורת לענישה ולצפצף על צקצוקי הלשון של האזרחים.

חוק מיותר כל כך, עשוי להביא אחריו ציפורים. אלה יכלאו אותן ויגרמו להן להפסיק לשיר ולצפצף.

עליה לכתוב בכתב האישום גם מה קדם לביצוע העבירה, את פרטי הסכסוך בין הנאשם לקרבן וכו'?

האם התביעה אינה אמורה לנסח את כתב האישום, כך שיכיל רק את מה שהכרחי לצורך הוכחת ביצועה של עבירה? האם יהיה כעת על התביעה להוכיח גם את כל אותן נסיבות הקשורות בביצוע עבירה?¹⁰

אם לא די בכל אלה, סעיף 40 מטיל על בית המשפט את החובה להסביר את העונש שגזר על פי עקרונות החוק. דהיינו, בית המשפט יצטרך ללכת עקב בצד אגודל, על פי סעיפי החוק, ולהסביר מהו מתחם העונש ההולם את העבירה, ומהו העונש המתאים לנאשם בתוך המתחם, על פי רקעו ונסיבותיו האישיות, נסיבות חייו וכיוצא באלה.

סעיף זה יגרום לבזבוז ניכר של זמן שיפוטי ויקשה על השופטים הנכבדים לכתוב את גזרי הדין בעודם יושבים באולם. יהיה עליהם לנסח את גזר דינם בקפידה - שאחרת קל יהיה יחסית לערער על קביעותיהם.

כאמור, קביעת עונש שונה לחלוטין מקביעה בדבר אשמו של אדם. הרשעה היא עניין למדע המשפט. היא שוקלת ופורטת סעיפי חוק. היא שוקלת כוונות ויסודות נפשיים, היא כרוכה לעיתים בפירוט רב של עדויות ועובדות וכן בנימוח הראיות שנשמעו באולם המשפט.

לעומת כל אלה, עונש הוא עניין של תחושה. עונש הוא עניין לחוש הצדק של השופט, לחוש המשפטן שלו. עונש הוא הערכה כוללת של כל נסיבות העבירה ונסיבות חייו של הנאשם. אין הוא מדע מדוייק, אלא שקלול של כל הנסיבות גם יחד.

הפיכת הענישה למדע בפני עצמו, תקשה על בתי המשפט. היא תכריח אותם להסביר ולפרוט את שקשה מאד לפרט. היא תכריח אותם לנמק, את שהוא עניין לתחושה וסבירות. היא תגרום לכך שהענישה תהפוך יותר יבשה, פחות אנושית ויותר מכנית.

חובת ההנמקה גם לא תביא מזור למי שביקרו את שרירות

8 ג' שוהם ושי שביט, עבירות ועונשים - מבוא לפנולוגיה, (1990).
9 מישל פוקו, תולדות השיגעון בעידן התבונה (הוצאת כתר) (1988).
10 לא למותר להזכיר בהקשר זה את רע"פ 9718/04 מדינת ישראל נ' נוארה (25.11.2007).